

تأثیر محلول پاشی عنصر روی و هورمون رشد اکسین بر شاخص‌های موفولوژیک و فیزیولوژیک رشد و برخی صفات الیاف سه رقم پنبه

علیرضا کلیدری^۱، موسی‌الرضا وفایی تبار^{۲*}، قربان نورمحمدی^۳، حمید مدنی^۴ و حسین حیدری شریف‌آباد^۵

^۱ دانشجوی دکتری رشته زراعت دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران، آستادیار بخش تحقیقات پنبه و گیاهان لیفی، مرکز تحقیقات و آموزش کشاورزی و منابع طبیعی استان تهران، سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، ورامین، ایران، ^۲ آستاد گروه زراعت دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران ^۳ دانشیار گروه زراعت دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک، ^۴ آستاد گروه زراعت دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۲/۲۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۷/۲۷

چکیده

به‌منظور ارزیابی اثرات روش‌های مختلف خاک‌ورزی و نحوه مصرف علف‌کش ترفلان بر عملکرد پنبه و کنترل علف‌های هرز، تحقیقی بصورت آزمایش کرت‌های خرد شده در قالب طرح بلوک‌های کامل تصادفی در چهار تکرار در مزرعه آزمایشی در جنوب شرقی شهرستان علی‌آباد کتول در سال ۱۳۹۳ اجرا شد. در این مطالعه عامل اصلی را خاک‌ورزی در سه سطح استفاده از گاو آهن برگردان‌دار، گاو آهن بشقابی و گاو آهن قلمی بود و سطوح عامل فرعی را وجین دستی در طول دوره رشد و استفاده از علف‌کش ترفلان از ماده تجاری ۴۸٪ در پنج سطح: مصرف ۱/۵ لیتر در هکتار در زمان آبیاری اولیه قبل از کاشت و ۱/۵ لیتر همراه با اولین آبیاری در هفته ششم پس از کاشت، مصرف ۱/۵ لیتر در هکتار قبل از کاشت و ۱/۵ لیتر در هفته ششم پس از کاشت و اختلاط با خاک بوسیله کولتیواتور، مصرف ۳ لیتر در هکتار پس از کاشت و قبل از آبیاری، مصرف ۳ لیتر در هکتار قبل از کاشت و مخلوط با خاک و تیمار عدم کنترل علف‌های هرز به‌عنوان تیمار شاهد تشکیل می‌داد. نتایج نشان داد بیشترین درصد فراوانی نسبی در علف‌های هرز متعلق به تاج خروس (*Amaranthus retroflexus* L.) و پهن برگان بود. عامل خاک‌ورزی تأثیر معنی‌داری بر عملکرد کل وش و وزن خشک کل علف‌های هرز نداشت اما تعداد قوزه در بوته تحت اثر معنی‌دار قرار گرفت. در بین سطوح مختلف عامل علف‌کش، تیمار وجین دستی بالاترین عملکرد کل وش را به دست داد. در این مطالعه وزن خشک علف‌های هرز در هفته چهارم نقش تعیین‌کننده‌ای بر عملکرد کل وش و تعداد قوزه در بوته بالاترین همبستگی را در

بین اجزای عملکرد با عملکرد کل و ش داشت. بررسی برهم کنش عوامل آزمایش مشخص ساخت که می‌توان در صورت عدم استفاده از وجین دستی از علف‌کش ترفلان به میزان ۳ لیتر قبل از کاشت در راستای حصول به حداکثر عملکرد استفاده نمود.

واژه‌های کلیدی: اکسین، رشد پنبه، عنصر روی، کیفیت الیاف پنبه

مقدمه

پنبه با نام علمی (*Gossypium hirsutum* L.) از مهم‌ترین محصولات کشاورزی است که به هوای گرم و فصل رشد بدون یخبندان نیاز دارد. صفر فیزیولوژیک این گیاه ۱۵ درجه سانتی‌گراد است. دمای مناسب برای رشد پنبه ۲۳ تا ۳۲ درجه سانتی‌گراد بوده و دمای بیش از ۳۵ درجه سانتی‌گراد نامناسب است. دمای پایین نیز سبب افزایش رشد رویشی و کاهش تعداد شاخه‌های زایشی می‌گردد. وجود هوای خنک و مرطوب در اوایل و اواخر دوره رشد برای رشد و تولید پنبه مساله‌ساز است (خواجه‌پور، ۲۰۰۸). عنصر روی یکی از هفت عنصر کم مصرف و ضروری تغذیه گیاهی می‌باشد. از جمله نقش‌های اساسی عنصر روی مشارکت در ساختمان ۲۰۰ نوع آنزیم و پروتئین است و کمبود آن فعالیت چندین آنزیم مهم از جمله فسفاتاز، الکل دهیدروژناز، دیمیدین کیناز، کربوکسی پپتیداز و پلیمرز DNA و RNA را کاهش می‌دهد (پراساد، ۱۹۸۴). از دیگر نقش‌های عنصر روی، نقش آن در ایجاد یک سیستم دفاعی سلولی در برابر گونه‌های واکنش‌دهنده با اکسیژن یا به اختصار ROSها می‌باشد (مورای، ۱۹۸۹). کمبود روی در گیاهان و خاک در طیف گسترده‌ای مشاهده می‌گردد و در این رابطه خاک‌های با واکنش قلیایی (به خاطر فراهمی کم عنصر روی)، خاک‌های شنی و در خاک‌های شدیداً آبشویی یافته شیوع بیشتری دارد (ولچ و همکاران، ۱۹۹۱).

در تحقیقی محلول‌پاشی دو عنصر بر و روی منجر به افزایش ارتفاع بوته، شاخه‌های فرعی، تعداد غوزه، وزن غوزه، عملکرد بذر، درصد کیل، طول الیاف و کیفیت الیاف پنبه مصری گردید (الیان و همکاران، ۲۰۱۴). در واقع کاربرد برگی عناصر ریز مغذی در طول مراحل گلدهی و غوزه‌دهی منجر به اثر مثبت بر استفاده از عناصر غذایی توسط پنبه می‌شود و این امر منجر به کاهش ریزش غوزه‌ها و افزایش عملکرد پنبه می‌گردد (زاده‌یکا و همکاران، ۲۰۱۳). تاثیر مثبت و معنی‌دار عنصر روی بر ارتفاع گیاه، تعداد شاخه فرعی، تعداد غوزه در هر گیاه و نرخ یکنواختی فیبر توسط محققان دیگر نیز گزارش شده است (الیان، ۲۰۰۸؛ عبدالله و محمد، ۲۰۱۳).

تنظیم‌کننده‌های رشد گیاهی در گیاهان مختلف می‌توانند در تعادل روابط منبع - مخزن موثر باشند و به‌طور افزایش‌دهنده‌ای برای افزایش عملکرد در بسیاری از گیاهان به کار برده می‌شوند. اکسین‌ها گروه

کوچکی از هورمون‌های گیاهی هستند که نقش محوری در تنظیم رشد و نمو گیاه ایفا می‌کنند (سیتبون و پاروت رچمن، ۱۹۹۷). به نظر می‌رسد اکسین منجر به بهبود مدیریت دوره رشد رویشی و زایشی گیاه شود. همچنین ممکن است منجر به عملکرد کمی و کیفی مناسب گردد که در پایان سود اقتصادی مناسبی را به دنبال خواهد داشت (بهنیا و همکاران، ۲۰۰۶؛ حبیبی و همکاران، ۲۰۱۵). اکسین علاوه بر نقشی که در رشد و گرایش مداری دارد، در تنظیم غالبیت انتهایی، آغازش ریشه‌های جانبی، ریش برگ‌ها، تمایز آوندی، تشکیل جوانه‌ی گل، آرایش برگ‌ها و نمو میوه نیز نقش کلیدی دارد. اکسین‌ها تنوع گسترده‌ای از اثرات بر گیاهان دارند و این اثرات همراه با غلظت، فرم شیمیایی اکسین، حضور تنظیم‌کننده‌های رشد دیگر و حتی مرحله رشد گیاه تغییر خواهد کرد. مواد رشد گیاهی، رشد و مورفوژن گیاه را تحت تاثیر قرار می‌دهند و این ترکیبات باید در غلظت‌های بهینه استفاده شوند (بیدار و ناوالاگاتی، ۲۰۰۸).

تحقیقات نشان داده است که NAA منجر به افزایش توسعه الیاف و IAA منجر به افزایش وزن الیاف می‌گردد (چاوان و همکاران، ۲۰۱۴). همچنین NAA سبب تاخیر در رسیدگی و افزایش ارتفاع بوته، تعداد غوزه و عملکرد و ش پنبه می‌گردد (آبرو و همکاران، ۲۰۰۴). کاربرد تنظیم‌کننده‌های رشد اثرات مثبت معنی‌داری روی عملکرد و ش پنبه، ارتفاع بوته، میانگین تعداد غوزه باز، تعداد شاخه فرعی، وزن غوزه، درصد لینت و شاخص دانه پنبه داشته است، اما منجر به کاهش زودرسی می‌گردد. با توجه به مسائل مطرح شده هدف از این پژوهش تعیین مناسب‌ترین تیمار هورمون رشد اکسین و نیز غلظت محلول‌پاشی عنصر روی به منظور افزایش عملکرد پنبه و بهبود برخی صفات کیفی الیاف سه رقم پنبه ورامین، خرداد و پاک است.

مواد و روش‌ها

به‌منظور مطالعه کاربرد کلات روی و هورمون رشد اکسین بر شاخص‌های مورفولوژیک، عملکرد و برخی از صفات کیفیت الیاف سه رقم پنبه آزمایشی به صورت اسپلینت اسپلینت پلات در قالب طرح پایه بلوک کامل تصادفی با سه تکرار در مرکز تحقیقات کشاورزی و منابع طبیعی ورامین در سال زراعی ۱۳۹۲-۱۳۹۳ انجام گرفت. مرکز تحقیقات کشاورزی ورامین در عرض جغرافیایی $35^{\circ}19'43.56''$ شمالی و طول جغرافیایی $43.84'38^{\circ}51''$ شرقی با ارتفاع ۱۰۵۰ متر از سطح دریا واقع شده است. میانگین بارش سالیانه در این منطقه ۱۷۱ میلی‌متر در سال زراعی ۱۳۹۲-۱۳۹۳ گزارش شده است. در این پژوهش کرت اصلی شامل سه رقم پنبه (ورامین، خرداد و پاک)، کرت فرعی شامل محلول‌پاشی با کلات روی قبل از گل‌دهی در سه سطح (محلول‌پاشی با آب خالص (شاهد)، کلات روی با غلظت یک در هزار، کلات روی با غلظت دو در هزار) و محلول‌پاشی با نفتالین استیک اسید با غلظت ۳۰ ppm به

عنوان کرت فرعی فرعی در چهار سطح؛ محلول پاشی با آب خالص (شاهد)، یک نوبت محلول پاشی، دو نوبت محلول پاشی و سه نوبت محلول پاشی) بود. نوبت اول محلول پاشی NAA، قبل از گل‌دهی (۵۰ روز پس از کاشت)، نوبت دوم بعد از گل‌دهی (۶۰ روز پس از کاشت) و در مراحل اولیه تشکیل غوزه و نوبت سوم بعد از تشکیل اکثریت غوزه‌ها و کامل شدن آن‌ها (۸۰ روز پس از کاشت) صورت گرفت. هر کرت دارای چهار ردیف کشت و به فاصله ردیف ۷۵ سانتی‌متر و فاصله کشت بذور روی ردیف ۲۰ سانتی‌متر بود. کشت در تاریخ ۹۳/۲/۲۹ صورت گرفت. آبیاری براساس خصوصیات اقلیمی و خاکی و براساس محاسبه نیاز آبی گیاه صورت گرفت، مباره با علف‌های هرز و وجین به صورت دستی توسط کارگران انجام شد. برداشت چین اول بیستم مهر ماه و چین دوم در بیستم آبان ماه صورت گرفت. نمونه برداری از مزرعه با حذف اثرات حاشیه‌ای و انتخاب ۵ بوته بصورت تصادفی از هر کرت برای اندازه‌گیری صفات و شاخص‌های مورفولوژیک و فیزیولوژیک نیز صفات کمی عملکرد و کیفیت الیاف صورت گرفت نمونه‌ها پس از برداشت از مزرعه به آزمایشگاه منتقل شدند. صفاتی از جمله ارتفاع بوته، تعداد غوزه‌ها در مزرعه اندازه‌گیری شد و وزن وش تک غوزه، وزن وش کل، درصد زودرسی، طول الیاف، ظرافت الیاف آزمایشگاه مورد اندازه‌گیری قرار گرفت. سطح برگ با دستگاه Leaf Area Meter اندازه‌گیری و سپس شاخص سطح برگ محاسبه گردید و ضمن اندازه‌گیری وزن خشک گیاه سرعت رشد محصول محاسبه گردید. شاخص سطح برگ از رابطه زیر $LAI=LA/GA$ و سرعت رشد محصول با استفاده از این فرمول $CGR=(W2-W1)/(T2-T1)$ محاسبه گردید.

داده‌های حاصل از آزمایش، با استفاده از برنامه‌های آماری SAS (v.9.12) مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و میانگین‌ها از طریق آزمون چند دامنه دانکن در سطح پنج درصد مقایسه شدند. رسم نمودارها با کمک نرم افزار Excel (2010) انجام گرفت.

نتایج آزمایش

تجزیه واریانس شاخص‌های مورفولوژیک؛ عملکرد و برخی صفات کیفی الیاف: نتایج تجزیه واریانس صفات و شاخص‌های اندازه‌گیری شده شامل ارتفاع گیاه، تعداد کل غوزه در بوته، وزن وش تک غوزه، وزن وش کل، درصد زودرسی و برخی صفات کیفی الیاف در جداول ۱ و ۳ آمده است. میانگین صفاتی که از نظر آماری معنی‌دار بودند به روش آزمون چند دامنه دانکن در سطح پنج درصد مورد مقایسه آماری قرار گرفتند که نتایج آنها در جداول ۲ و ۴ آمده است که به شرح زیر اثرات آن‌ها ارائه شده است.

تعداد کل غوزه در هر بوته: براساس نتیجه تجزیه واریانس، تعداد کل غوزه تحت تاثیر رقم (V) در سطح یک درصد و اثر محلول پاشی نفتالین استیک اسید (NAA) در سطح پنج درصد قرار گرفت. اما

محلول پاشی کلات روی (Zn) تاثیر معنی داری بر این صفت نداشت. همچنین اثر متقابل دوگانه $(V \times Zn)$ ، $(V \times NAA)$ ، $(Zn \times NAA)$ و سه گانه آن‌ها $(V \times Zn \times NAA)$ بر تعداد کل غوزه در سطح یک درصد معنی دار شد (جدول ۱). عکس العمل ارقام مختلف به غلظت‌های مختلف کلات روی و تعداد دفعات محلول پاشی NAA متفاوت بود. به طوری که بیشترین تعداد کل غوزه در رقم خرداد در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت یک در هزار همراه با یک نوبت محلول پاشی NAA حاصل گردید. رقم ورامین در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت دو در هزار همراه با کاربرد NAA نیز دارای بیشترین میزان تعداد کل غوزه در بوته بود در رقم پاک نیز بیشترین تعداد غوزه در بوته در تیمار محلول پاشی روی دو در هزار و دو نوبت محلول پاشی با NAA بدست آمد و کمترین تعداد غوزه در بوته در شرایط عدم محلول پاشی روی و NAA بدست آمد (جدول ۲).

وزن وش غوزه: براساس نتایج حاصل از آزمایش، وزن وش تک غوزه تحت تاثیر کاربرد نفتالین استیک اسید (NNA) در سطح یک درصد قرار گرفت در این آزمایش بیشترین وزن وش در رقم خرداد و کمترین آن در رقم پاک بدست آمد (جدول ۲).

عملکرد وش: صفت وزن وش کل تحت تاثیر رقم (V)، محلول پاشی کلات روی (Zn) و کاربرد نفتالین استیک اسید (NNA) و اثر متقابل $(V \times Zn)$ ، $(V \times NNA)$ ، $(Zn \times NNA)$ و $(V \times Zn \times NAA)$ در سطح یک درصد قرار گرفت (جدول ۱). نتایج حاصل نشان داد که وزن وش کل به طور معنی داری در رقم خرداد در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت یک در هزار همراه با یک نوبت محلول پاشی NAA افزایش یافت که نسبت به شاهد (بدون محلول پاشی) ۵۰/۶ درصد افزایش یافت. همچنین افزایش غلظت کلات روی و نوبت محلول پاشی NAA باعث کاهش معنی دار وزن وش کل در این رقم گردید (جدول ۱). رقم پاک در شرایط شاهد (عدم محلول پاشی کلات روی و NAA) دارای کمترین میزان این صفت بود.

جدول ۱- تجزیه واریانس اثر رقم، محلول پاشی با کلات روی و نفتالین استیک اسید بر شاخص‌های موفولوژیک و برخی صفات کیفی الیاف

منابع تغییرات	درجه آزادی	ارتفاع گیاه	تعداد کل غوزه در بوته	میانگین مربعات			ظرافت الیاف
				وزن وش تک غوزه	وزن وش کل	درصد زودرسی	
تکرار	۲	۴۶۰/۰۵ ns	۵/۸ ns	۰/۲۶ ns	۱۸/۸ ns	۳/۳ ns	۶ ns
رقم (V)	۲	ns	۲۵۵/۶**	۰/۱۲ ns	۱۷۳/۱۳/۵**	۱۴/۸ ns	۷۳/۶**
خطا اصلی	۴	۴۹۱/۳۵	۲۲/۵	۱/۱	۸۵۱/۸	۲۶/۷	۳
کلات روی (Zn)	۲	۷/۸۹ ns	۷۸/۱ ns	۰/۹۶ ns	۱۸۴۹/۴**	۳۵/۷ ns	۲/۵ ns
V×Zn	۴	۷۰/۳۸ ns	۱۷۳/۲**	۰/۶۹ ns	۴۲۵۴/۱**	۶۰/۶**	۲/۶ ns
خطای فرعی	۱۲	۲۸۰/۹۶	۳۷	۰/۵۵	۶۶۵/۱۹۴	۲۱/۳	۳/۱
نفتالین استیک اسید (NNA)	۳	۲۰۸/۹۱ ns	۲۵/۷*	۱/۴۹**	۳۲۶۵/۴**	۲۱۳/۴**	۰/۴ ns
V×NNA	۶	۱۳۲/۶ ns	۵۲/۱**	۰/۲۵ ns	۱۵۶۱/۶**	۲۰۵/۳**	۳/۷*
Zn×NNA	۶	۷۴/۷ ns	۵۶/۶**	۰/۲۶ ns	۹۰۳۷/۲**	۹۸/۲**	۲/۸ ns
V×Zn×NNA	۱۲	۵۳/۶۶ ns	۳۱/۶**	۰/۴ ns	۱۲۸۴/۴**	۱۱۶/۱**	۲/۸*
خطای فرعی فرعی	۵۴	۱۱۸/۲۸	۹/۵	۰/۳۳	۲۸۳/۹	۱۴/۳	۱/۵
ضریب تغییرات	۹/۶	۱۲/۹	۱۲/۵	۱۶/۵	۴/۵	۳/۹	۷/۱

جدول ۲- مقایسه میانگین اثر متقابل رقم، محلول پاشی با کلات روی و نفتالین استیک اسید بر تعداد کل غوزه در هر بوته و وزن وش کل بوته (تمام تیمارها محلول پاشی با NAA به طور ثابت با غلظت ۳۰ میلی‌گرم بر لیتر انجام شده است)

تیمارهای آزمایشی		تعداد کل غوزه در هر بوته			وزن وش کل (گرم بر بوته)		
ورامین	خرداد	پاک	ورامین	خرداد	پاک	ورامین	خرداد
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۸۶/۷ijk	۱۰۲/۲e-k	۷۳/۸k	۸۹/۱g-k	۹۵/۱g-k	۶۸/۲jkl	۶۸/۲jkl
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۸۸/۹h-k	۱۳۸/۵b-e	۷۸/۳k	۱۲۹/۱f-k	۱۲۹/۱f-k	۷۶/۲jkl	۷۶/۲jkl
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۸۶/۸ijk	۱۲۰/۸c-j	۸۶/۷jk	۱۳۹/۹b-e	۱۱۴/۳e-h	۶۹/۳jkl	۶۹/۳jkl
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۸۹/۶h-k	۸۹/۲h-k	۹۲/۸f-k	۱۰۱/۹f-j	۹۲/۱g-k	۷۶/۳jkl	۷۶/۳jkl
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۹۰/۴g-k	۱۱۰/۵c-k	۱۲۹/۷c-g	۱۰۰/۹f-j	۱۱۶/۱d-g	۸۵g-l	۸۵g-l
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۱۷۷/۲a	۸۶/۲ijk	۱۱۲/۲d-k	۱۴۷/۱a-d	۱۷۴/۹a	۹۲/۹g-k	۹۲/۹g-k
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۱۰۰/۸e-k	۱۳۴/۲cde	۱۲۵/۳c-i	۱۱۳e-i	۱۳۴/۳cde	۸۵g-l	۸۵g-l
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۱۳۱/۸c-f	۱۰۳/۳e-k	۱۰۱/۵e-k	۷۱/۳jkl	۱۳۸/۹b-e	۹۳/۲g-k	۹۳/۲g-k
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۱۰۴/۶e-k	۱۱۹/۷c-j	۱۰۱/۳e-k	۸۰/۶i-l	۹۶/۹f-k	۹۰/۹g-k	۹۰/۹g-k
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۱۵۶/۲abc	۱۱۹/۹c-j	۱۲۷/۲c-h	۱۵۰/۲abc	۱۱۰/۶e-i	۷۹/۶i-l	۷۹/۶i-l
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۱۲۵/۳c-i	۱۷۰/۵ab	۱۷۶/۲a	۱۳۶/۷b-e	۸۱/۲h-l	۷۳/۲jkl	۷۳/۲jkl
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۱۰۹/۲d-k	۱۴۶a-d	۹۳f-k	۱۶۵/۹ab	۷۹/۶i-l	۶۶/۹kl	۶۶/۹kl

در هر ستون حروف مشابه بیانگر عدم وجود تفاوت معنی‌دار در بین میانگین تیمارها می‌باشند

ارتفاع بوته: براساس نتایج حاصل از تجزیه واریانس، اثر اصلی و اثر متقابل دوگانه و سه‌گانه هیچ یک از تیمارهای مورد بررسی تاثیر معنی‌داری بر ارتفاع بوته نداشت (جدول ۱).

درصد زودرسی: درصد زودرسی تحت تاثیر کاربرد نفتالین استیک اسید (NNA) و اثر متقابل ($V \times Zn$)، ($V \times NNA$)، ($Zn \times NNA$) و ($V \times Zn \times NNA$) در سطح یک درصد قرار گرفت. (جدول ۱). نتایج حاصل از مقایسه میانگین نشان داد که شرایط بدون محلول پاشی کلات روی (شاهد) در رقم خرداد باعث افزایش زودرسی گردید. اما کاربرد NAA در همین رقم تا یک نوبت محلول پاشی منجر به کاهش شدید زودرسی شد. (جدول ۳).

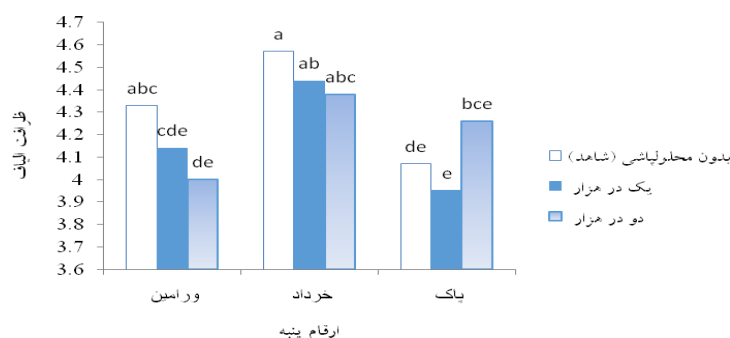
جدول ۳ - مقایسه میانگین اثر متقابل رقم، محلول پاشی با کلات روی و نفتالین استیک اسید بر درصد زودرسی و طول الیاف

تیمارهای آزمایشی		زودرسی		طول الیاف	
ورامین	خرداد	پاک	ورامین	خرداد	پاک
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۸۸/۶bcd	۹۷/۰۱a	۳۱/۸a-h	۳۰/۸d-l	۲۹/۸h-m
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۷۷/۴۹g-j	۷۱/۷۸j	۳۳/۴ab	۳۱c-l	۲۹j-m
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۷۵/۶۶hij	۸۳/۳۱c-g	۳۳/۴ab	۳۱/۱b-k	۲۹/۲i-m
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۸۱/۹۷d-h	۹۲/۱۵ab	۹۰/۴۹abc	۳۰/۸d-l	۲۷/۹m
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۷۲/۶۲j	۸۵/۶۲b-f	۸۵/۳۲b-f	۳۱/۹a-h	۳۰/۸d-l
NAA در یک نوبت	۹۰/۹۱ab	۷۱/۲۴j	۸۵/۱۹b-f	۳۰/۱f-m	۳۰/۱f-m
NAA در دو نوبت	۹۲/۴۸ab	۸۷/۶۲b-e	۸۵/۷۸b-f	۳۰/۱f-m	۳۰/۳e-l
NAA در سه نوبت	۹۱/۲۴ab	۹۱ab	۸۷/۲۸b-e	۳۲/۱a-h	۳۰/۶e-l
محلولپاشی با آب خالص (شاهد)	۸۵/۱۶b-f	۸۵/۴۵b-f	۸۲/۰۸d-h	۳۳/۲abc	۲۸/۷lm
NAA در یک نوبت	۸۲/۹۷d-g	۷۹/۵۶f-i	۸۸/۰۵bcd	۳۲a-h	۳۰/۴e-l
NAA در دو نوبت	۹۰/۴۸abc	۸۸/۵۷bcd	۸۲/۰۱d-h	۳۳/۲a-d	۲۸/۸klm
NAA در سه نوبت	۸۲/۰۱d-h	۹۱/۳۴ab	۸۰/۳۴e-i	۳۱/۴a-i	۲۲/۴a-g

در هر ستون حروف مشابه بیانگر عدم وجود تفاوت معنی دار در بین میانگین تیمارها می باشند

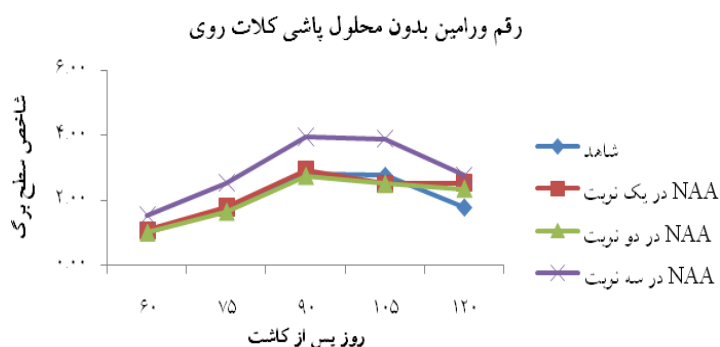
طول و ظرافت الیاف: اثر رقم بر طول الیاف در سطح یک درصد معنی دار شد. همچنین اثر متقابل ($V \times NAA$) و ($V \times Zn \times NAA$) در سطح پنج درصد آماری معنی داری شد (جدول ۱). نتایج مقایسه میانگین نشان داد که بیشترین طول الیاف در رقم ورامین در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت یک در هزار همراه با دو نوبت محلول پاشی NAA حاصل گردید کمترین مقدار طول الیاف در رقم پاک و در شرایط بدون محلول پاشی NAA و روی با غلظت دو در هزار مشاهده گردید (جدول ۳).

براساس نتایج این آزمایش اثر رقم بر ظرافت الیاف در سطح یک درصد معنی دار شد. همچنین اثر متقابل ($V \times Zn$) در سطح یک درصد بر این صفت تاثیر معنی دار داشت (جدول ۱). کمترین ظرافت مربوط به رقم ورامین بود و در شرایط محلول پاشی با کلات روی دو در هزار و بین دو رقم پاک و خرداد از نظر این صفت اختلاف معنی داری مشاهده نشد. بیشترین میزان این صفت در رقم خرداد در شرایط بدون محلول پاشی کلات روی حاصل شد که استفاده از محلول پاشی کلات روی منجر به کاهش این صفت در این رقم گردید (شکل ۲).

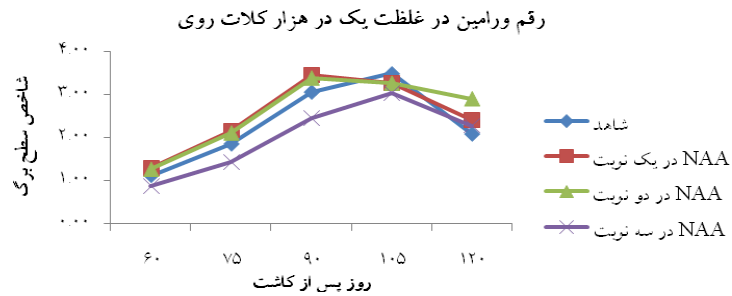
شکل ۲- نمودار اثر رقم و محلول‌پاشی کلات روی بر ظرافت الیاف پنبه

شاخص سطح برگ (LAI): نتایج نشان داد که در شرایط بدون محلول‌پاشی کلات روی، بیشترین شاخص سطح برگ در سه نوبت محلول‌پاشی NAA در هر سه رقم ورامین، خرداد و پاک حاصل گردید (شکل ۳، ۶، ۹). رقم پاک در شرایط بدون محلول‌پاشی کلات روی کاربرد سه نوبت محلول‌پاشی NAA منجر به افزایش شاخص سطح برگ در اواخر فصل رشد شد (شکل ۹). براساس نتایج بیشترین شاخص سطح برگ در شرایط محلول‌پاشی کلات روی در غلظت یک در هزار در رقم ورامین با یک و دو نوبت محلول‌پاشی NAA، رقم خرداد در دو نوبت محلول‌پاشی NAA و رقم پاک در سه نوبت محلول‌پاشی NAA حاصل گردید (شکل ۴، ۷ و ۱۰). بیشترین شاخص سطح برگ در شرایط محلول‌پاشی کلات روی در غلظت دو در هزار در رقم ورامین با سه نوبت محلول‌پاشی NAA، رقم خرداد در یک و سه نوبت محلول‌پاشی NAA به‌دست آمد (شکل ۵، ۸). در رقم پاک افزایش غلظت کلات روی تا دو در هزار همراه با افزایش محلول‌پاشی NAA تا سه نوبت منجر به کاهش سطح برگ گردید (شکل ۱۱).

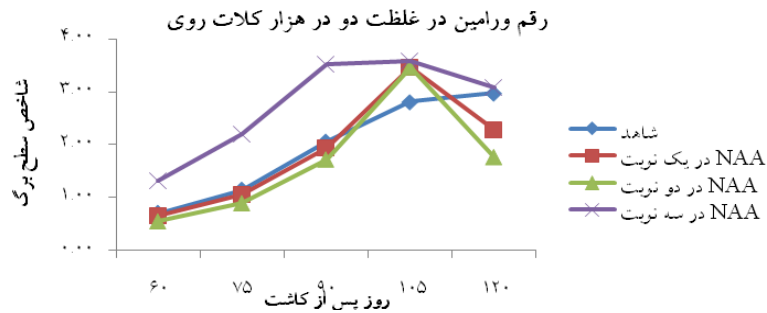

شکل ۳- نمودار اثر محلول‌پاشی NAA بر شاخص سطح برگ رقم ورامین در شرایط بدون محلول‌پاشی کلات روی

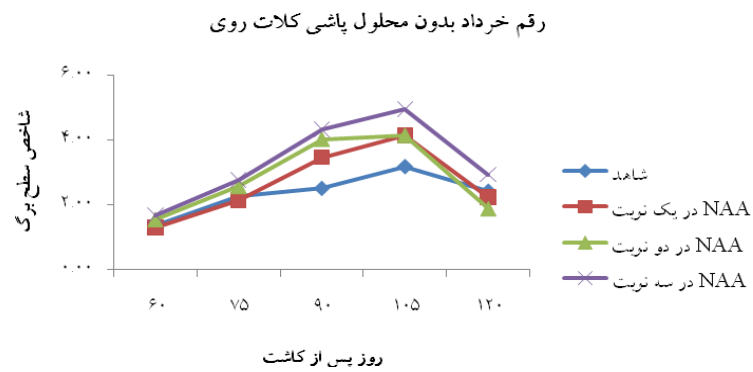

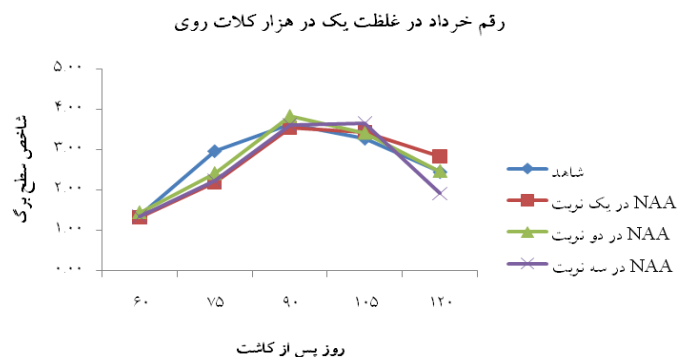
شکل ۴- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر شاخص سطح برگ رقم ورامین در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت یک در هزار

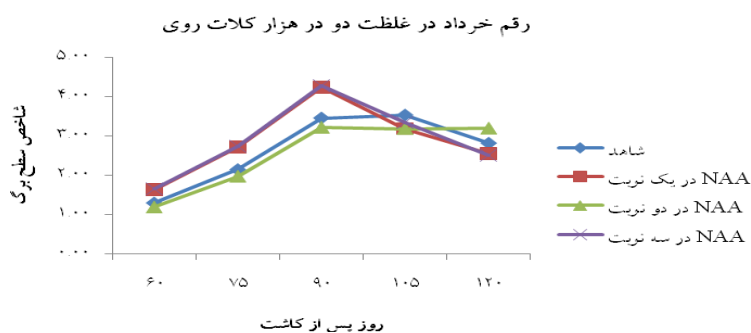
شکل ۵- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر شاخص سطح برگ رقم ورامین در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت دو در هزار

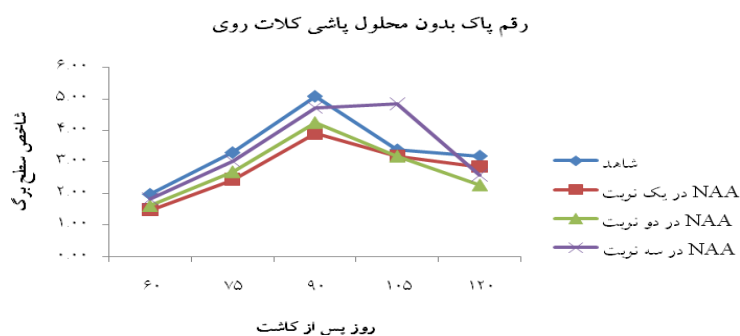
شکل ۶- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر شاخص سطح برگ رقم خرداد در شرایط بدون محلول پاشی کلات روی

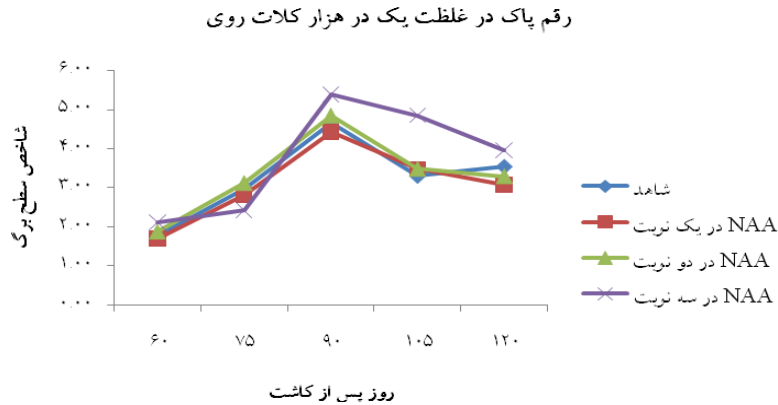
شکل ۷- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر شاخص سطح برگ رقم خرداد در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت یک در هزار

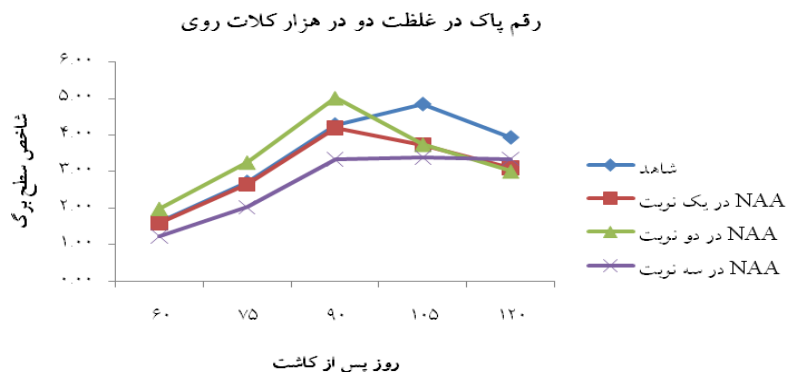
شکل ۸- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر شاخص سطح برگ رقم خرداد در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت دو در هزار

شکل ۹- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر شاخص سطح برگ رقم پاک در شرایط بدون محلول پاشی کلات روی

شکل ۱۰- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر شاخص سطح برگ رقم پاک در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت یک در هزار

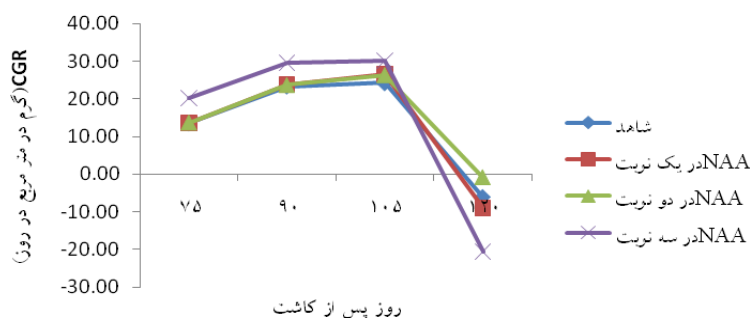

شکل ۱۱- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر شاخص سطح برگ رقم پاک در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت دو در هزار

سرعت رشد محصول (CGR): نتایج آزمایش نشان داد که در شرایط بدون محلول پاشی کلات روی، بیشترین سرعت رشد محصول در رقم ورامین و پاک در سه نوبت محلول پاشی NAA حاصل گردید. اما ثبات سرعت رشد محصول در سه نوبت محلول پاشی NAA کمتر از دو نوبت در این دو رقم بود (شکل ۱۲، ۱۸). بیشترین سرعت رشد محصول در رقم خرداد در شرایط بدون محلول پاشی کلات روی در سه نوبت محلول پاشی NAA حاصل گردید (شکل ۱۵). در کل محلول پاشی NAA منجر به افزایش سرعت رشد محصول در شرایط عدم محلول پاشی کلات روی گردید.

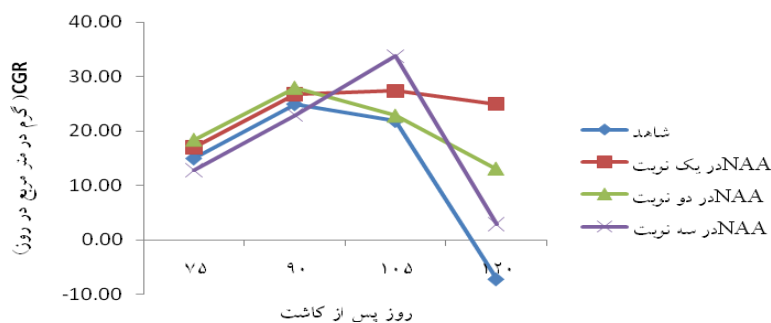
در شرایط محلول‌پاشی کلات روی در غلظت یک در هزار بیشترین سرعت رشد محصول در رقم ورامین و خرداد در سه نوبت محلول‌پاشی NAA حاصل گردید. اما در این دو رقم شاهد کاهش شدید سرعت رشد محصول در سه نوبت محلول‌پاشی NAA در اواخر فصل رشد بودیم (شکل ۱۳، ۱۶).
بیشترین سرعت رشد محصول در رقم ورامین در شرایط محلول‌پاشی کلات روی در غلظت دو در هزار با یک و دو نوبت محلول‌پاشی NAA حاصل گردید. اما این تیمارها در اواخر فصل رشد منجر به کاهش شدید این صفت گردید (شکل ۱۴). در رقم خرداد با افزایش غلظت کلات روی تا دو در هزار افزایش نوبت محلول‌پاشی NAA تا سه نوبت منجر به کاهش سرعت رشد محصول گردید (شکل ۱۷). در حالی که ثبات سرعت رشد محصول رقم پاک در شرایط محلول‌پاشی کلات روی در غلظت دو هزار با سه نوبت محلول‌پاشی NAA بیشتر بود (شکل ۲۰).

رقم ورامین بدون محلول‌پاشی کلات روی

شکل ۱۲- نمودار اثر محلول‌پاشی NAA بر سرعت رشد محصول رقم ورامین در شرایط بدون محلول‌پاشی کلات روی

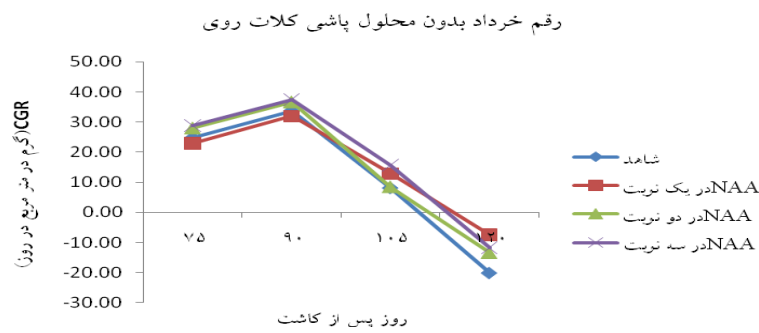
رقم ورامین در محلول‌پاشی کلات روی در غلظت یک در هزار

شکل ۱۳- نمودار اثر محلول‌پاشی NAA بر سرعت رشد محصول رقم ورامین در شرایط محلول‌پاشی کلات روی با غلظت یک در هزار

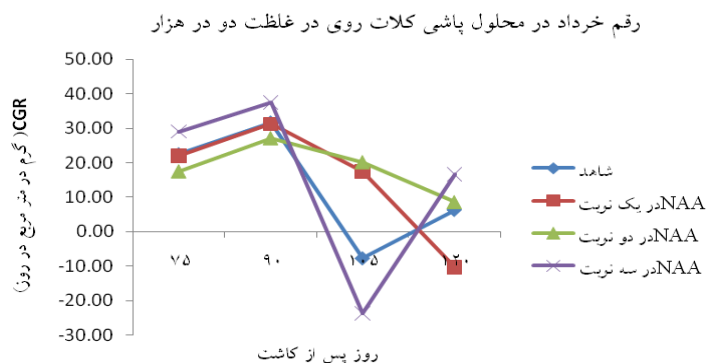
شکل ۱۴- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر سرعت رشد محصول رقم ورامین در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت دو در هزار

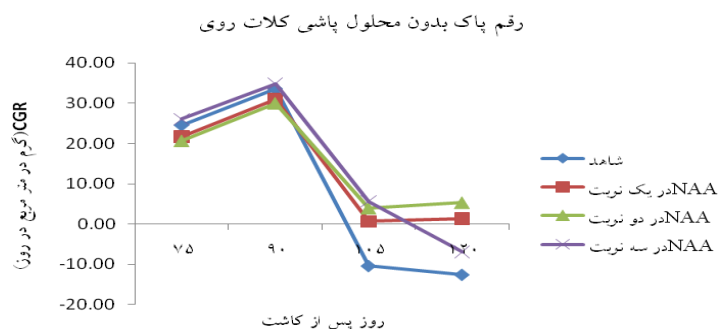
شکل ۱۵- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر سرعت رشد محصول رقم خرداد در شرایط بدون محلول پاشی کلات روی

شکل ۱۶- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر سرعت رشد محصول رقم خرداد در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت یک در هزار

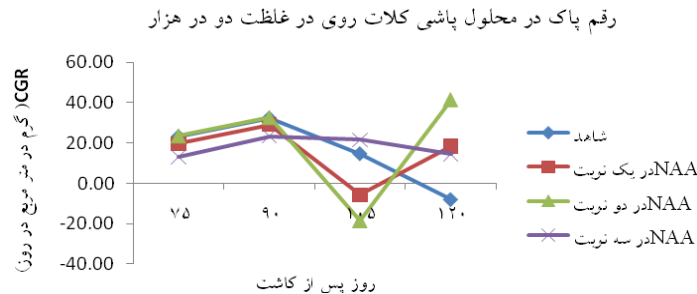
شکل ۱۷- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر سرعت رشد محصول رقم خرداد در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت دو در هزار

شکل ۱۸- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر سرعت رشد محصول رقم پاک در شرایط بدون محلول پاشی کلات روی

شکل ۱۹- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر سرعت رشد محصول رقم پاک در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت یک در هزار

شکل ۲۰- نمودار اثر محلول پاشی NAA بر سرعت رشد محصول رقم پاک در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت دو در هزار

بحث و نتیجه گیری

در این آزمایش عکس العمل ارقام مختلف به غلظت‌های مختلف کلات روی و تعداد دفعات محلول پاشی نفتالین استیک اسید متفاوت بود. در واقع واکنش یک گیاه یا بخشی از یک گیاه به یک تنظیم کننده رشد گیاهی ممکن است بر اساس وارپته گیاه متفاوت باشد. حتی یک وارپته ممکن است با توجه به سن، شرایط محیطی، وضعیت نمو فیزیولوژیکی (به خصوص میزان هورمون‌های طبیعی موجود در آن) و وضعیت تغذیه‌اش، نسبت به یک تنظیم کننده رشد واکنش متفاوتی نشان دهد (آرتکا، ۱۹۹۶). در همین راستا نتایج تحقیقاتی در هندوستان نشان داده است که ژنوتیپ‌های مختلف پنبه از نظر عناصر کم مصرف عکس العمل‌های متفاوتی را نشان می‌دهند (وانخادا و همکاران، ۱۹۹۷).

در این آزمایش محلول پاشی کلات روی به همراه کاربرد NAA منجر به افزایش تعداد گل غوزه در بوته گردید که همواره اثر مهمی را در افزایش عملکرد پنبه دارد. تاثیر مثبت و معنی دار عنصر روی بر تعداد غوزه در هر گیاه توسط محققان دیگر نیز گزارش شده است (الیان، ۲۰۰۸؛ عبدالله و محمد، ۲۰۱۳؛ الیان و همکاران، ۲۰۱۴). نتایج تحقیقات آبرو و همکاران (۲۰۰۴) و کوپر و همکاران (۲۰۱۲) بیانگر اثر مثبت NAA بر تعداد کل غوزه است.

در این پژوهش کاربرد NAA باعث افزایش وزن وش تک غوزه گردید که یکی از اجزاء عملکرد در پنبه می‌باشد. در مطالعه‌ای استفاده از تنظیم کننده‌های رشد منجر به افزایش وزن وش تک غوزه شد (کوپر و همکاران، ۲۰۱۲). همچنین کاربرد عنصر روی تا غلظت یک در هزار منجر به افزایش وزن وش تک غوزه گردید، که با مطالعات نوری حسینی و همکاران (۲۰۱۴) و الیان و همکاران (۲۰۱۴) مطابقت داشت. عکس العمل سه رقم به محلول پاشی کلات روی و نفتالین استیک اسید از نظر وزن وش کل متفاوت بود. نتایج حاصل نشان داد که بیشترین وزن وش کل در رقم خرداد در شرایط محلول پاشی

کلات روی با غلظت یک در هزار همراه با یک نوبت محلول پاشی NAA به دست آمد که نسبت به شاهد (بدون محلول پاشی) ۵۰/۶ درصد افزایش یافت. ازب و هالونی (۱۹۸۹) گزارش کردند که محلول پاشی آهن، روی و منگنز به تنهایی یا به صورت اختلاط با همدیگر باعث افزایش محصول و شد که این افزایش ناشی از افزایش مقدار کلروفیل، کارتنوئید برگ و همچنین ارتفاع گیاه بود. تحقیقات الفوی و رایبسون (۲۰۰۱) در مصر نشان داد که محلول پاشی با محلول حاوی عناصر کم مصرف باعث افزایش ۱۴ درصدی عملکرد و شد. افزایش عملکرد با کاربرد عنصر روی با نتایج تحقیقات نوری حسینی و همکاران (۲۰۱۴)، الیان و همکاران، (۲۰۱۴) و ساوان و همکاران (۲۰۰۱) مطابقت دارد. در واقع کاربرد برگی عناصر ریز مغذی در طول مراحل گلدهی و غوزه‌دهی منجر به اثر مثبت بر استفاده از عناصر غذایی توسط پنبه می‌شود و این امر منجر به کاهش ریزش غوزه‌ها و افزایش عملکرد پنبه می‌شود (رادهیگا و همکاران، ۲۰۱۳). افزایش عملکرد پنبه در اثر کاربرد تنظیم کننده‌های رشد با نتایج آبرو و همکاران (۲۰۰۴)، کوپر و همکاران (۲۰۱۲) و کلمنت (۲۰۱۰) مطابقت دارد. نتایج حاصل از آزمایش نشان داد که شرایط بدون محلول پاشی کلات روی (شاهد) در رقم خرداد باعث افزایش زودرسی گردید. اما کاربرد NAA در همین رقم تا یک نوبت محلول پاشی منجر به کاهش شدید زودرسی شد. این موضوع با نتایج تحقیقات آبرو و همکاران (۲۰۰۴) مطابقت دارد. بین ارقام مختلف از نظر طول الیاف اختلاف معنی‌داری مشاهده شد. به طوری که طول الیاف در رقم ورامین بیشترین و در رقم پاک کمترین بود. همچنین کاربرد NAA منجر به افزایش طول الیاف نسبت به تیمار شاهد گردید. نتایج مقایسه میانگین داده‌ها نشان داد که بیشترین طول الیاف در رقم ورامین در شرایط محلول پاشی کلات روی با غلظت یک در هزار همراه با دو نوبت محلول پاشی NAA حاصل گردید. در کل اکسین، جیبرلین، براسینو استروئید و اتیلن منجر به افزایش رشد الیاف در پنبه می‌گردند (لی و همکاران، ۲۰۰۷). در آزمایشی NAA منجر به افزایش توسعه الیاف در شرایط آزمایشگاه گردید (چاوان و همکاران، ۲۰۱۴). همچنین نتایج تحقیقات مختلف نشان می‌دهند که غلظت‌های بالاتر اکسین در طول اوایل دوره رشد تاثیر معنی‌داری بر کیفیت و طول الیاف پنبه دارد (گوکانی و تاکر، ۲۰۰۲a؛ نایتانی و همکاران، ۱۹۸۲). نتایج تحقیقات گوکانی و تهاکر (۲۰۰۲a) بیانگر افزایش طول الیاف با کاربرد اکسین بود. همچنین کاربرد عنصر بر و روی منجر به افزایش طول الیاف می‌گردد الیان و همکاران، (۲۰۱۴). بین ارقام مختلف از نظر ظرفیت الیاف تفاوت معنی‌داری مشاهده شد. کمترین ظرفیت مربوط به رقم ورامین بود و در شرایط محلول پاشی با کلات روی دو در هزار بود. بیشترین ظرفیت الیاف رقم خرداد در شرایط بدون محلول پاشی کلات روی حاصل شد لیکن کاربرد NAA بر ظرفیت الیاف تاثیری نداشت که این موضوع با نتایج تحقیقات کوپر و همکاران (۲۰۱۲) مطابقت دارد. در این مطالعه در شرایط بدون محلول پاشی کلات روی و همچنین محلول پاشی با غلظت‌های یک در هزار و دو در

هزار، محلول پاشی NAA منجر به افزایش LAI، CGR در هر سه رقم ورامین، خرداد و پاک گردید. البته در شرایط محلول پاشی کلات روی در غلظت دو در هزار، افزایش نوبت محلول پاشی NAA از دو نوبت به سه نوبت منجر به کاهش LAI در رقم پاک شد. تحریک کننده های رشد نظیر NAA می تواند به وسیله کاهش ریزش گل و بالا بردن انتقال به مخزن مفید باشند (پراکاش و همکاران، ۲۰۰۳).

در این مطالعه در شرایط بدون محلول پاشی با غلظت های مختلف کلات روی، محلول پاشی NAA منجر به افزایش LAI، CGR در هر سه رقم ورامین، خرداد و پاک گردید. البته در شرایط محلول پاشی کلات روی در غلظت دو در هزار، افزایش نوبت محلول پاشی NAA از دو نوبت به سه نوبت منجر به کاهش LAI در رقم پاک در منطقه ورامین کاهش CGR در رقم خرداد گردید. این ممکن است بخاطر اثر بازدارندگی NAA در غلظت های بالا باشد. در مجموع به منظور بهبود کیفیت الیاف می توان به طور تکمیلی از هورمون های رشد گیاهی بخصوص اکسین (نفتالین استیک اسید) استفاده کرد. در شرایطی که زودرسی و برداشت سریعتر محصول مد نظر باشد استفاده از کلات روی توصیه نمی شود. لیکن در مناطق بدون محدودیت دوره رشد به منظور افزایش عملکرد استفاده از تیمار کلات روی و NAA توصیه می گردد.

منابع

1. Abdallah A.M., and Mohamed H.F.Y. 2013. Effect of foliar application of some micronutrients and growth regulators on some Egyptian cotton cultivars. *Journal of Applied Science Research*, 9(6): 3497-3507.
2. Abro, G.H., Syed, T.S., Unar, M.A., and Zhang, M. S. 2004. Effect of a plant growth regulator and micronutrients on insect pest infestation and yield components of cotton. *Journal of Entomology*, 1(1):12-16.
3. Arteca, R.N. 1996. *Plant growth substance: Principles and applications*. Chapman and Hal, 332 p.
4. Azab, A.S., and Halawany, S.H. 1989. Influence of some micronutrients on photosynthetic pigments, growth, flowering and yield of cotton plant. *Annals of Agricultural Science (Cairo)*, 33:175-178.
5. Behnia, H., Madani, H., Jamnezhad, M., and Sayyadi, R. 2006. Effects of nitrogen and growth regulator (pix) on the quality and earliness of cotton Varamin, Saveh Azad University's master's thesis. Iranian congress of Agronomy. 120. (in Persian).
6. Birader, G., and Navalagatti, C.M. 2008. Effect of plant growth regulators on physiology and quality in bitter goard (*Momordica charanti* L.). M.Sc. thesis, University of Agriculture Acience, Dharwad.
7. Chavan, N.S., Patil, V.P., Kharde, A.V., Chandre M.A., and Chavan, T.B. 2014. Growth of Cotton fiber is enhanced by IAA and NAA under in vitro conditions,

- International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences, 3(7) 558-56.
8. Clement, J.D. 2010. Effects of exogenously applied indole-3-acetic acid (IAA) to cotton, Submitted to the Office of Graduate Studies of Texas A and M University, In partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy.
  9. Copur, O., Demirel, U., and Karakus, M. 2012. Effects of several plant growth regulators on the yield and fiber quality of cotton (*Gossypium hirsutum* L.). *Notulae Botanicae Horti. Agrobotanici Cluj-Napoca*, 38(3): 104-110.
  10. Elayan S.E.D. 2008. Effect of foliar application of some micronutrients on growth, yield and fiber properties on some Egyptian cotton cultivars. *Egyptian Journal of Applied Science*, 23(4B): 469-485.
  11. Eleyan, S.E.D., Abodahab, A.A., Abdallah, A.M., and Rabeh, H.A. 2014. Foliar application of boron and zinc effects on growth, yield and fiber properties of some Egyptian cotton cultivars (*Gossypium barbadense* L.). *International Journal of Agriculture and Crop Sciences*, 7(13): 1247-1282.
  12. Elfouly, R., and Rabinson, G. 2001. Response of cotton Giza83 to some micronutrients. *Asian Journal of Agricultural Science*, 22: 351-366.
  13. Guinn, G., and Brummett, D.L. 1987. Concentrations of abscisic acid and indoleacetic acid in cotton fruits and their abscission zones in relation to retention. *Plant physiology*, 83: 199-202.
  14. Gokani, S.J., and Thaker, V.S. 2002a. Physiological and biochemical changes associated with cotton fiber development IX. Role of IAA and PAA. *Field Crops Research*, 77:127-136
  15. Habibi, H., Ghavami, M., Fotokian, M. H. and Talaei, G. H. 2015. Effect of foliar applications with auxin (Indole-3-Acetic Acid (IAA)) and planting dates on yield quality and quantity of in three cultivars of cotton fibers. *International Journal of Biosciences*, 6(8): 9-15
  16. Hearn, A.B., and Constable, G.A. 1984. Cotton, In: Goldsworthy, P. R. and Fisher, N.M. (eds), *The physiology of tropical food crops*. John Wiley, Bath Avon, pp: 495-527
  17. Lee, J.J., Woodard, A.W. and Chen, Z.J. 2007. Gene expression changes and early events in cotton fibre development. *Annals of Botany*, 100:1391-1401.
  18. Murray, D.R. 1989. *Biology of food irradiation*. Research Studies Press, U.K.
  19. Naithani, S.C., Rao, N.R. and Singh. Y.D. 1982. Physiological and biochemical changes associated with cotton fibre development. *Physiol. Plant*. 54: 225-229.
  20. Nouri-hoseini, S.M. Zabihi H.R. and Ramazani Moghaddam, M.R. 2015. Cotton yield and yield components response to soil and foliar application of iron and zinc. *Iranian Journal of Cotton Researches*. 2: 43-57. (In Persian with English Abstract).

21. Prakash, M., Saravanan, K., Sunil-Kumar, B., Jayaclesan, S., and Ganesan, J. 2003. Effect of plant growth regulators and micronutrients on yield attributes of sesame. Food and Agriculture Organization sesame and safflower Newsletter, 18 (ID. 188).
22. Prasad, A.S. 1984. Discovery and importance of zinc in human nutrition. Feed Processing, 43: 2829-2834.
23. Radhika, K., Hemalatha, S., Praveen Katharina, S., Maragathan, S., and Kanimozhi, A. 2013. Foliar application of micronutrients in cotton- a review. Research and review, 2(3): 23-29.
24. Sawan, Z.M., Hafez, S.A., and Basyony, A.E. 2001. Effects of nitrogen fertilization and foliar application of plant growth retardant and zinc on cotton seed, protein and oil yields oil properties of cotton, Journal of agronomy and crop Science, 186(3): 183-191.
25. Sitbone, F., and Parrot-Rechenmann, C. 1997. Expression of auxin-regulated genes. Physiologia Plantarum, 100: 443-455.
26. Wankhade, S.G., Dakhore, R.C., Wanjeri, S.S. and Deshpande, R.M. 1997. Micronutrient nutrition of cotton varieties as influenced by genetic variability source. Agricultural Science and Digest, 17(1): 65-67.
27. Welch, R.M., Allaway, W.M., House, W.A., and Kubota, J. 1991. Geographic distribution of trace elements problems. Pp. 31-57. In: Mortvedet J.J. (ed.) Micronutrients in Agriculture. 2nd ed. Soil Science Society of America, Wisconsin, USA.

